

ارتش ایران در دوره صفوی و تحولات آن

نویسندگان:

دکتر حمید اسدیپور

استادیار دانشگاه خلیج فارس

و

دکتر حسین اسکندری

نگارستان اندیشه

تهران - ۱۳۹۸

سرشناسه: اسدپور، حمید، ۱۳۴۳ - Asadpour, Hamid
عنوان و نام پدیدآور: ارتش ایران در دوره صفوی و تحولات آن / نویسندگان
حمید اسدپور، حسین اسکندری. تهران. انتشارات نگارستان اندیشه: ۱۳۹۶.
وضعیت فهرست نویسی: فیپا. شابک: 4-25-6607-622-978
یادداشت: کتابنامه
موضوع: ایران. ارتش -- تاریخ -- ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق. Iran. Artesh -- History
1502 - 1736 -- ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق -- Iran --
History -- Safavids, 1502 - 1736
شناسه افزوده: اسکندری، حسین، ۱۳۴۹ اردیبهشت
رده دیوئی: ۹۵۵/۰۷۱۰۶ - رده بندی کنگره ۱۱۸۰ DSR
شماره کتابشناسی ملی: ۵۹۴۷۳۸۱

ارتش ایران در دوره صفوی و تحولات آن

نویسندگان:

دکتر حمید اسدپور، استادیار دانشگاه خلیج فارس

دکتر حسین اسکندری

نمونه خوانی: وحید دریاییگی

طراح جلد: سعید صحابی

چاپ: اول، ۱۳۹۸

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: نسیم

نشانی ناشر: م. انقلاب، ابتدای خ آزادی، خ بهزاد، شماره ۲۹ واحد ۷

تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۱۶ - ۶۶۹۷۸۸۸۱

www.cins.ir - info@cins.ir

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۳	بخش اول: ارتش در ایران پیش از عهد صفوی
۱۳	مبانی نظری
۱۳	مبانی نظری ارتش در ایران باستان
۱۹	مبانی نظری ارتش در ایران دوره اسلامی تا پیش از صفویه
۲۵	ارتش در ایران قبل از صفویه
۲۵	ارتش در ایران باستان: ایران پیش از ورود آریایی‌ها
۲۹	ارتش ایران در دوره استقرار حکومت‌های آریایی
۴۷	نیروی دریایی در ایران باستان
۵۱	ارتش در ایران دوره اسلامی تا آغاز صفویه
۵۱	نیروی زمینی
۹۶	نیروی دریایی ایران دوره اسلامی تا آغاز صفویه
۱۰۳	بخش دوم: ارتش در عهد اول صفوی
۱۰۳	مدخل: زمینه‌های تشکیل حکومت صفوی
۱۰۳	تشیع و تشکیل حکومت صفوی
۱۱۴	تصوف
۱۱۶	پیوند تشیع و تصوف
۱۱۷	اناتولی و پیوند تشیع و تصوف
۱۱۹	زمینه‌های سیاسی تشکیل حکومت صفویه
۱۲۱	زمینه اجتماعی تشکیل حکومت صفویه
۱۲۴	نقش خاندان شیخ صفی
۱۳۳	شاه اسماعیل و تشکیل حکومت صفوی
۱۴۱	شکل‌گیری اولیه ارتش صفوی
۱۴۶	نقش ایلات در ساختار ارتش صفوی
۱۴۸	ایلات بزرگ ترکمان
۱۴۸	استاجلو
۱۵۰	تکلو
۱۵۲	شاملو

۱۵۳	..... روملو
۱۵۴	..... ذوالقدر
۱۵۶	..... قاجار
۱۵۷	..... افشار
۱۵۹	..... ایلات کوچک ترکمان
۱۶۲	..... عناصر غیر ترک در ارتش صفوی
۱۶۶	..... مناصب و ساختار ارتش
۱۶۶	..... امیرالامرا
۱۷۱	..... قورچی
۱۸۲	..... چرخچی
۱۸۴	..... توأچی
۱۸۵	..... توپچی و تفنگچی
۱۸۸	..... قاضی عسکر
۱۸۸	..... حشر
۱۹۱	..... آرایش نظامی و شیوه‌های جنگی ارتش صفوی
۱۹۲	..... آرایش نظامی ارتش صفوی
۱۹۶	..... سرعت عمل و شیبخون
۱۹۸	..... زمین‌های سوخته
۲۰۳	..... منقلا
۲۰۶	..... روش‌های حصارگیری
۲۰۹	..... پیوندهای خانوادگی و ارتش صفوی
۲۱۰	..... سلاح و پوشش نظامی
۲۲۱	..... منابع تامین هزینه ارتش صفوی
۲۲۸	..... خبرگیری و جاسوسی
۲۳۰	..... آذوقه
۲۳۳	..... موسیقی نظامی
۲۳۶	..... اعتقادات و ارتش عهد اول صفوی
۲۴۰	..... ارتش و سیاست
۲۵۶	..... اجتماع، اقتصاد و ارتش صفوی
۲۶۵	..... نقش و عملکرد ارتش
۲۷۵	..... بخش سوم: تحول در ارتش صفوی: ارتش در دوره شاه عباس
۲۷۵	..... مدخل
۲۷۶	..... قزلباشان
۲۸۵	..... نقش غیراساسی طوایف قزلباش
۲۸۵	..... روملو

فهرست ۷

۲۸۵.....	افشار.....
۲۸۶.....	ذوالقدر.....
۲۸۶.....	طوایف کوچک.....
۲۸۸.....	نقش اساسی طوایف قزلباش.....
۲۸۸.....	استاجلو.....
۲۸۹.....	شاملو.....
۲۹۰.....	قاجار.....
۲۹۲.....	مناصب و ساختار ارتش.....
۲۹۵.....	سپهسالار.....
۲۹۸.....	قورچی باشی.....
۲۹۸.....	قوللر آقاسی.....
۲۹۹.....	تویچی باشی.....
۲۹۹.....	تفنگچی باشی.....
۳۰۰.....	مناصب و گروه‌های غیراساسی.....
۳۰۳.....	غلامان.....
۳۰۹.....	تفنگچیان.....
۳۱۶.....	قورچیان.....
۳۲۳.....	پیدایش شاهسون.....
۳۲۶.....	استراتژی نظامی.....
۳۲۹.....	شیوه‌های نظامی.....
۳۲۹.....	تطمیع.....
۳۳۱.....	گردآوری نیروها.....
۳۳۳.....	چرخچیان و سرعت عمل.....
۳۳۵.....	زمین‌های سوخته.....
۳۳۹.....	شیوه‌های حصارگیری.....
۳۴۲.....	جاسوسی.....
۳۴۴.....	انضباط.....
۳۴۶.....	آموزش.....
۳۴۸.....	مواجب.....
۳۵۱.....	تدارکات.....
۳۵۵.....	تجهیزات.....
۳۶۵.....	نیروی دریایی.....
۳۶۵.....	نیروی دریایی صفویه تا پیش از سلطنت شاه عباس.....
۳۷۳.....	نیروی دریایی در دوره شاه عباس.....
۳۸۲.....	مناسبات ارتش، اجتماع و اقتصاد.....

۸ ارتش ایران در دوره صفوی و تحولات آن

۳۹۲	عملکرد ارتش.....
۳۹۹	بخش چهارم: ارتش در دوره پایانی صفویه.....
۳۹۹	مدخل.....
۴۰۰	ضعف ارتش صفوی.....
۴۰۰	نابودی ارکان نظامی.....
۴۰۴	تعارض و اختلافات در ارکان حکومت صفوی.....
۴۰۷	تن‌آسایی و منفعت‌طلبی در ارتش صفوی.....
۴۱۱	دربار صفوی و بی‌توجهی به ساختار نظامی.....
۴۲۱	تقدیرگرایی.....
۴۲۵	مناصب و ساختار ارتش.....
۴۲۵	ساختار و مناصب اصلی.....
۴۲۶	سپهسالار.....
۴۲۸	قورچیان.....
۴۳۲	قوللر.....
۴۳۵	تفنگچیان.....
۴۳۸	توپچیان.....
۴۴۱	صاحب منصبان جز در ارتش صفوی.....
۴۴۱	مین باشیان، یوزباشیان، مستوفیان.....
۴۴۳	تواجیان.....
۴۴۴	جزائری.....
۴۴۵	یساولان قور.....
۴۴۶	ریکایان و تبرداران.....
۴۴۶	جباردارباشی.....
۴۴۷	گرک پراق.....
۴۴۸	چریک.....
۴۴۹	قزلباشان.....
۴۵۱	مواجب و تدارکات.....
۴۵۵	نیروی دریایی.....
۴۶۹	عملکرد ارتش.....
۴۷۵	سخن پایانی.....
۴۸۱	منابع و ماخذ.....
۴۸۱	کتاب فارسی.....
۴۹۶	ماخذ انگلیسی.....

مقدمه

پدیده‌های تهاجم و تدافع از جمله پدیده‌هایی هستند که همیشه همراه و همزاد انسان‌ها بوده‌اند. این همراهی ناشی از دفاع انسان از خود و دستاوردهایش و گاهی نیز به دلیل طبع زیاده خواهی انسان‌ها می‌باشد. تهاجم و تدافع از جمله مسائلی هستند که از همان دوران اولیه زندگی انسان‌ها شکل گرفتند. انسان اولیه چه در مقابله با طبیعت و حیوانات و چه در برابر هم‌نوعان خود، این دو پدیده را وسیله‌هایی جهت رسیدن به اهدافش تلقی می‌نمود. پس از آن که بشر به زندگی یکجانشینی و تقسیم کار روی آورد، گروهی نیز به شغل سپاهیگری و دفاع از جوامع پرداختند و نیروی نظامی یکی از ارکان اصلی جوامع شد. بخش مهمی از تحولات هر جامعه‌ای مربوط به امور دفاعی و نظامی می‌باشد. به همین دلیل ارتش به‌عنوان رکن اصلی ساختارهای دفاعی یک جامعه مورد توجه حاکمان و سیاستمداران قرار گرفته است و هیچگاه یک جامعه از آن بی‌نیاز نبوده است. وجود نیروهای نظامی برای پاسداری از مرزهای جغرافیایی، سیاسی و امنیتی یک جامعه و دفاع از موجودیت کشور و ملت در هنگام تهدیدات و تهاجمات خارجی و نیز حفظ امنیت و نظم داخلی در طول تاریخ مورد تاکید حکومت‌ها، جوامع و متفکران بود و ایران نیز از این قاعده مستثنی نمی‌باشد. پس هر جامعه با توجه به نوع نیاز خود به مساله ارتش پرداخته است. از سوی دیگر تعریف هر جامعه از این نیازها، اساس تشکیلات، تجهیزات و شیوه و روش کاربرد نیروهای نظامی را مشخص نموده است. اهمیت ارتش در طول تاریخ بشریت تا بدانجاست که بخش مهمی از توسعه و گسترش توانمندی‌های انسان‌ها مربوط به امور نظامی می‌باشد. همچنین بخش وسیعی از اوراق تاریخ بشریت به اقدامات ارتش و امور نظامی پرداخته شده است. فعالیت‌های ارتش، صرفاً در جنبه نظامی اهمیت ندارد، بلکه نهادی قدرتمند در طول تاریخ است که تاثیر عمیقی بر سیاست، اجتماع و اقتصاد داشته است.

در ایران از همان دوره باستان، ارتش اهمیت زیادی داشته است. فلسفه تشکیل حکومت ماد، دفاع از قلمروش در برابر تهاجمات بیگانگان مانند آشوریان بوده است. پیش از آن نیز در نزد آریایی‌ها، طبقه جنگاوران مورد توجه بود. در تداوم تاریخ ایران نیز ارتش و نیروهای نظامی همواره از جایگاه مهمی برخوردار بودند. موقعیت مهم جغرافیایی ایران و وجود قدرت‌های بزرگ و طوایف بیابانگرد در اطراف ایران، اهمیت مساله را دو چندان نموده بود. وجود تشکیلات منظم نظامی در ایران باستان و همچنین اصطلاحات فراوان مربوط به ارتش در این دوره، نشانگر توجه به این نهاد بوده است.

با ورود اعراب مسلمان به ایران نیز، ارتش اهمیت فوق‌العاده خود را حفظ نمود. از سوی دیگر در اسلام نیز بر امر جهاد و غزوه، ورزش‌های بدنی و نیز سلحشوری و جنگاوری تأکید گردیده است. در این دوره تجارب نظامی ایرانیان به اعراب منتقل شد و گروه‌های ایرانی با ورود به سپاه مسلمانان، این سنت‌ها را تداوم بخشیدند. در قرون بعد و به ویژه در دوره سامانیان که آغازی بر استفاده وسیع نظامیان ترک و شیوه‌های نظامی آنان در ساختارهای تهاجمی و دفاعی ارتش حکومت‌های ایرانی به شمار می‌رود، نفوذ و برتری نظامیان نیز به اوج می‌رسد. ضرورت امر ارتش و قوای نظامی بدان حد بود که در سیرالملوک‌ها و اندرزنامه‌هایی مانند سیاست‌نامه و قابوسنامه نیز بدان پرداخته شده است. این جایگاه حتی در نزد گروه‌های اجتماعی و نظامی مردمی نظیر عیاران نیز لحاظ شده است. چنان که آن‌ها نیز به تربیت نیروها و داشتن ساختار و تشکیلات نظامی توجه داشته‌اند. ساختارها، شیوه‌ها و تجهیزات جنگی و دفاعی ارتش ایران که از دوره سلجوقی، نهادینه شده بود تا قرن‌ها تداوم یافت. اهمیت ارتش و مسائل نظامی در این قرون تا به آنجاست که حکومت‌ها، معمولاً بخش زیادی از درآمدهای خود را جهت تقویت نیروهای نظامی صرف می‌کردند. در عهد خوارزمشاهیان، ایلخانان، تیموریان و ترکمانان، ارتش و نیروهای نظامی همچنان مورد توجه واقع بودند و هیچ‌گاه از توجه به آنان غفلت نشد.

استقرار حکومت صفویه نقطه عطفی در تاریخ ایران است که باعث تحولات عمده‌ای در جامعه ایران گردید. حکومتی که بیش از دو قرن در تاریخ ایران تداوم یافت و تأثیرات آن تا مدت‌ها بر جامعه ایران باقی ماند. به واقع صفویان چارچوب حکومتی بر جای گذاشتند که حکومت‌های پس از آنان به نوعی تقریباً در این چارچوب و تشکیلات مهم آن قرار گرفتند. به همین دلیل، شناخت هر کدام از نهادهای این حکومت به شناخت نهادهای حکومت‌های پس از صفویه نیز کمک می‌نماید. از سوی دیگر ارتش از جمله موضوعاتی است که کمتر مورد توجه محققان دوره صفویه قرار گرفته است. مسأله دیگر آن که ارتش مانند دیگر پدیده‌های هر حکومتی به عنوان یک نهاد فقط منحصر به مسائل نظامی نیست بلکه پیوندهای عمیقی با مذهب، سیاست، اقتصاد و اجتماع به ویژه در عصر صفوی داشته است. شناخت ارتش می‌تواند به تبیین بیشتر پدیده‌های دیگر این دوره نیز بیانجامد. آنچه محققان در مورد وضعیت نظامی دوره صفوی به آن پرداخته‌اند صرفاً مربوط به جنگ‌های این دوره می‌باشد و موضوع ارتش و مسائل متعدد مربوط به این نهاد مهم مورد غفلت قرار گرفته است. تا به حال هیچ تحقیق جامعی در مورد ارتش صفویه انجام نشده است و چنانکه اشاره شد ارتش در نگاه بسیاری از محققان فقط یک پدیده نظامی وجدای از نهادهای دیگر بوده است. براین اساس با توجه به خلا موجود در مورد موضوع ارتش دوره صفویه، انجام چنین پژوهش ضروری به نظر می‌رسید. این پژوهش یک اثر تاریخی پیرامون یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ ایران است که تقدیم علاقمندان به تاریخ ایران و به ویژه علاقمندان دوره صفویه شده است. در این پژوهش تلاش گردیده است تا مسائل نظامی، سیاسی، اقتصادی و حتی

اعتقادی به صورت مجموعه‌ای واحد و تأثیرگذار بر یکدیگر مورد بررسی واقع شود.

پژوهش حاضر به چهار بخش تقسیم شده است. در بخش اول این اثر، بررسی ارتش ایران پیش از صفویه است و سه بخش دیگر دوره اول، میانی و سرانجام دوره پایانی صفویه را دربر می‌گیرد. صفویان در دوره اول حکومت خود، به رغم آن که اختلافات شدید ایدئولوژیکی و ارضی با همسایگان شرقی و غربی خود داشتند و همچنین با گسترش نفوذ استعمارگران در خلیج فارس مواجه بودند، به دلیل برخورداری از یک نیروی نظامی پرشور و شوق ایدئولوژیک، احساس نیاز چندانی به ایجاد تحولات عمده در ارتش و قوای نظامی ندیدند و قزلباشان محور اصلی ساختار نظامی آن‌ها بود. لذا تغییرات عمده‌ای در ساختار ارتش به وجود نیاوردند. بنیادی‌ترین تحولات در ارتش صفویه در دوره میانی این حکومت یعنی در دوره سلطنت شاه عباس رخ داد. نابسامانی، رقابت و ناکارآمدی در نیروی نظامی سنتی صفویان و همچنین اختلافات شدید قزلباشان، جهت به دست آوردن منافع از یک سو و عدم برخورداری از آموزش و تجهیزات نظامی به روز از سوی دیگر، احساس نیاز به تحولات عمده در ساختار، ترکیب و تجهیزات ارتش صفوی را به وجود آورد. در این دوره آشنایی با اروپاییان نیز در بروز این تحولات بسیار موثر بود. هرچند باید گفت که به دلیل نگاه بری پادشاهان صفوی، ساختار ایلیاتی نیروهای ارتش، وجود شیوه‌های جنگی بری در ارتش صفوی و همچنین توجه حکومت صفوی به تهدیدات اساسی در مناطق غیر دریایی توجه چندانی به نیروی دریایی نشد. به واقع باید گفت که مشکلات ناشی از رقابت‌های قبیله‌ای قزلباشان، وابستگی این نیروها به ساختار قبیله‌ای و اشوب‌های ناشی از این رقابت‌ها و در نتیجه شکست‌های سنگین ارتش صفویه از عثمانی، ایجاد تحول در این ارتش را بر شاه عباس، تحمیل نمود. این تحولات پیامدهای مهمی به دنبال داشت.

بدیهی است که این پژوهش نیز به مانند دیگر پژوهش‌ها، دارای نقص و لغزش‌های احتمالی باشد و انتظار می‌رود که پژوهش‌گران گرامی با ارائه نظرات و انتقادات خود در تکمیل هر چه بیشتر آن و برطرف نمودن نواقص اینجانب را یاری دهند و از نظرات عالمانه خویش محروم نفرمایند. امید است که توانسته باشیم در حد وسع و توان خویش، بخشی از وظیفه خود را به این اب و خاک ادا کرده باشیم و هم چنین این پژوهش چراغ راهی جهت دیگر پژوهش‌ها برافروخته گرداند.